Ярослав Калакура
Київ

Історична наука в Одеському університеті на тлі епохи і очима сучасниці

Попова Т.Н. **Историография в лицах, проблемах, дисциплінах. Из истории Новороссийского университета. – Одеса: “Астропринт”, 2007.-234 с.**

Підвищений інтерес до історії розвитку історичної науки – явище світове. Заглиблення у досвід і надбання минулого, їх критичне переосмислення – неодмінна умова модернізації методології сучасного історіографічного процесу, пов'язаного з масштабним продукуванням історичних знань за участю небувалого раніше числа професійних істориків та аматорів. Ці світові тенденції характерні і для розвитку української історіографії, яка, відновлюючи крок за кроком свої національні традиції і трансформуючись у світовий історіографічний простір, акумулює скарб тих, хто стояв біля їх витоків, хто закладав фундамент історичної науки в Україні. Тому цілком природно, що кожна нова історіографічна праця викликає захоплення, жваві дискусії, стимулює нові пошуки. Не стала винятком й ґрунтовна праця знаного в Україні та за її межами історіографа Тетяни Попової, присвячена, на перший погляд, розвитку історичних знань в Одеському університеті, а насправді – набагато ширшій проблемі – ключовим питанням теорії і методології історичної науки, інституціоналізації історіографії, тобто визнання її як окремої системи наукових знань і навчальної дисципліни, аналізу її структури і спадщини знакових постатей у ній. Всі ці питання з”ясовуються на тлі

історії одного з найдавніших університетів України, ста ру назву якого (Новоросійський) авторка намагається законсервувати в підзаголовку книги. Автор рецензії далекий від думки, що Т.Попова сповідує ідеї тих, хто перебуває в стані ностальгії за Новоросією - штучно створеною російським царизмом в умовах лікві дації козацької вольності – Запорозької Січі, полково-сотенного устрою Гетьманщини і поглинання українських земель імперією. Реанімовувати цю назву некоректно з огляду, принаймні, на те, що майже 70 років університет носить назву Одеський, а в Краснодарському краї РФ є велике місто Новоросійськ із своїм університетом. Але це до слова.

Книга Т.Попової – це гідний плід її багаторічної праці в сфері історіографії, студій над її теоретичними та історіософськими проблемами. При певному структурному симбіозі п раці: історіографічний процес, історіографічні моделі, а також портрети і долі знаних істориків, зокрема, О.Маркевича, Є.Щепкіна, В.Крусмана, П.Біціллі та ін. вона має внутрішню цілісність, оскільки всі питання в ній розглядаються через призму історіогра фічного досвіду минулого в контексті збереження професійного статусу історичної науки, не замінимої ролі історіографії в самоідентифікації істориків.

Червоною ниткою через усю книгу, починаючи від передмови і першого розділу і завершуючи заключенням, пр оходить проблема дисциплінарності історіографії як **історії історичних наук**, її структури і місця в історичному знанні. Авторка цілком слушно наголошує, що історична наука - дуже складна інтелектуальна система, ціле “сімейство” знань, яка постійно перебуває у розвитку, оновлюючи не тільки зміст, але й дослідницький інструментарій. В такому ж динамічному процесі побутує й історіографія у вузькому змісті цього слова – як історія розвитку історичного знання, дисциплінарність якої започаткував рубіж ХУІІІ-ХІХ ст. Розвиваючи думку Б.Старостіна, дослідниця наголошує, що історіографії належить особливе місце, оскільки вона виступає не тільки засобом аналізу всієї дисциплінарної історії, але й відіграє стосовно історичної науки інтегруючу роль, тобто допомагає усвідомити її цілісність.

Оглядаючи розгортання історичних досліджень в Одеському університеті у другій половині ХІХ-го - на початку ХХ ст., Т.Попова доходить висновку, що саме в цей період відбувалася “викристалізація” історіографії в окремий навчальний пред мет. На перших порах історіографічний компонент лекційних курсів з різних історичних дисциплін носив характер вступних оглядів літератури і джерел з використанням портретних відомостей про дослідників тих чи інших проблем, питань теорії і методології. Почи наючи з 1880-х рр. упродовж першого десятиріччя ХХ ст., термін “історіографія”

утверджується у назвах окремих курсів професорів університету: “Русская историография” (О.Маркевич, Г.Перетяткович, Є.Трифільєв), “Очерк русской историографии XIX в.” (В.Вахевич), “Историография русской истории и обзор источников” (І.Лінниченко) та ін. У книзі простежено появу поряд з історіографією окремих курсів з теорії і методології історії, які ґрунтувалися на історіографічних та джерелознавчих матеріалах. Виокремлення історіографічного компоненту історії в окремий навчальний предмет супроводжувалось відповідними дослідницькими студіями і призвело до інституалізації історіографії та опрацювання її понятійного апарату і теоретико-методологічного інструментарію.

У зв”язку з цим цілком вмотивованим є виділення в монографії розділу, присвяченого поняттю “історіографічний процес” як ключовому в категоріальному апараті історіографії, що остаточно утвердилось у науці на межі 70-80-х рр. XX ст. Разом з ним у науковій лексиці істориків появились терміни “історіографічна ситуація”, “історіографічний факт”, “історіографічна модель” та ін. Можна погодитись з авторською інтерпретацією історіографічного процесу як послідовного розвитку історичної науки, перебігу нагромадження історичних знань, але очевидним є й те, що цей процес має не стільки об”єктивний, скільки об”єктивно-суб”єктивний характер, оскільки знання продукують суб”єкти пізнання, тобто конкретні історики і в них вони акумулюють здебільшого своє розуміння подій і явищ, свої і суспільні погляди, ціннісні орієнтири. Історіографічна ситуація розглядається в книзі як компонент історіографічного процесу в межах певного його просторово-часового етапу. Звертаючись до спадщини Л.Кертмана, який вбачав в історіографічній ситуації “одиницю підрахунку” руху історичної науки, дослідниця торкається впливу різних внутрішніх і зовнішніх чинників на цю ситуацію, тобто на те середовище, в якому відбувається процес продукування і нагромадження знань.

Праця містить зріз тривалих дискусій 60-80-х рр. XX ст. західних і радянських істориків щодо факторів розвитку історичної науки, які стимулювали з”ясування таких принципових проблем як функції і завдання історіографії, її об”єкт і предмет, періодизація. Авторка нагадує погляди М.Нєчкіної на основні чинники розвитку історичної науки: а/ загальна концепція розвитку історичної науки; б/ пов”язана з нею дослідницька проблематика; в/ нові способи дослідження; г/ залучення нових джерел; д/ істотні зміни в організації наукової роботи;, а відтак, порівнює їх з трактуванням інших істориків, зокрема, А.Сахарова, М.Єфременкова та ін. З”ясування факторів розвитку історичної науки вивело дослідницю на аналіз її системного

характеру та інфраструктури розвитку. Вона солідаризується з підходами І.Ковальченка до структурування компонентів історичного дослідження як складової історіографічного процесу: 1/ теорія і методологія історичного пізнання; 2/ проблематика; 3/ джерельна база; 4/ методи опрацювання, аналізу і синтезу конкретно-історичних даних; 5/ загальні і конкретні концепції історичного розвитку. Інфраструктура історіографічного процесу трактується як певна сукупність внутрішніх факторів і умов розвитку науки: наявність кваліфікованих фахівців і системи їх підготовки, належної матеріальної бази, можливості запровадження до наукового обігу і впровадження в практику результатів наукових досліджень, організація науки тощо. Т.Попова виклала свій погляд на систему інфраструктури, виділивши 10 її компонентів: 1/ суб"єкти науки – вчені історики і наукове співтовариство істориків загалом; 2/ система організації науки і вищої історичної освіти; 3/ система фондоутворення і збереження історичних джерел в архіво- і книгосховищах; 4/ доступність джерел і умови роботи з ними; 5/ система видання наукової продукції; 6/ історична періодика; 7/система впровадження в практику результатів наукових досліджень; 8/ матеріально-технічна і фінансова база історичних досліджень; 9/ інформаційна система; 10/ комунікаційна система (конгреси, конференції і т.п.). Не всі визначення компонентів є досконалими, деякі з них можна було б укрупнити (об"днати), але взяті в цілісності вони справді створюють уявлення про оптимальні умови для розвитку історичної науки.

Не залишились поза увагою й моделі історіографічного процесу, які Т.Попова вибудовує на тлі його трьохрівневої структури: когнітивна система історичної науки; система інфраструктури і соціокультурна система. Виходячи з такої структури, сам історіографічний процес розглядається у трьох аспектах: онтологічному, гносеологічному і методологічному. Самі ж моделі, як ідеальні образи цього процесу, історіограф бачить у конкретно-історичних та конкретно-методологічних вимірах (с.89-90) і присвячує їм третій розділ книги. Відштовхуючись від праць попередників, насамперед Р.Кіреєвої та І.Колесник, авторка зосередилася головним чином на аналізі дидактичної і рефлексивної моделей історіографії. Перша пов"язана здебільшого з історіографією як спеціальною навчальною дисципліною та її місцем у системі вищої історичної освіти. В її межах певну окремішність займають проблемна історіографія та історія історіографії. Друга, тобто рефлексивна модель спрямована на гносеологічне пізнання самої природи історіографії, її зародження та розвитку. В книзі підкреслено, що рефлексивне розуміння історіографії запровадила І.Колесник як "знання про

знання", як "компонент процесу наукового пізнання" і як "засіб та рушійну силу розвитку пізнавального процесу"(с.102 -103). Саме на засадах рефлексивного підходу до історіографії І.Колесник обгрунтувала підходи до її періодизації як генези зародження і розвитку знань.

Окремий підрозділ книги присвячений дисциплінарній і проблемній моделям науки загалом та історіографії зокрема. На їх основі авторка доводить доцільність проблемно-дисциплінарної структури історіографії на двох основних і взаємопов"язаних рівнях: дослідницькому та педагогічно-викладацькому. В обох випадках важливо дійти більш-менш спільного розуміння самого поняття історіографії. Т.Попова схиляється до найпоширенішого визначення історіографії як ***спеціальної історичної дисципліни***, яка вивчає історію історичної науки. Позиція автора рецензія дещо відрізняється, оскільки наше визначення випливає із структури історичної науки як системи, яка має свої підсистеми у формі галузей та дисциплін (див.: Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки//Історичний журнал, 2003, №1). На наш погляд, який збігається з думкою М.Варшавчика, раціональніше розглядати історіографію як ***спеціальну галузь історичної науки***, в межах якої виділяються загальна, регіональна, галузева, проблемна, тематична та інші історіографії. До спеціальних галузей ми відносимо також джерелознавсто та архівознавство, а термін "спеціальні дисципліни" застосовуємо до геральдики, сфрагістики, палеографії і т.д. Що ж стосується ***української історіографії***, то вона, маючи деякі ознаки регіональної з огляду цілісності науки, виступає як розділ загальної (світової) історіографії і водночас є частиною української історичної науки, яка вивчає тенденції розвитку української історичної думки, діяльність осередків української історичної науки, внесок визначних українських істориків у збагачення історичних знань не лише історії України, але й світової історії (див.: Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій.- К.:Генеза, 2004.- С.11). Не викликають заперечень підходи Т.Попової до розмежування таких понять як ***"історіографія в Україні", "українська історіографія", "історіографія історії України",*** а також її думка про те, що поняття "історіографічний процес в Україні" не співпадає з поняттям "український історіографічний процес", оскільки на українських землях в різні історичні епохи розвивалися, окрім української, польська, російська, білоруська, литовська, австрійська, угорська, румунська, чеська, словацька, єврейська, болгарська, німецька, кримсько-татарська та інші національні компоненти історичних знань. Має рацію дослідниця і щодо доцільності виокремлення національних

компонентів історичної науки в Україні в сенсі національно-етнічної і національно-політичної історії. Нам видається, що в межах сучасної української історіографії коректніше говорити не про регіональні, а місцеві історіографії, включаючи й діаспорні. Як дискусійна, виглядає думка щодо регіональної історіографії як об"єкту з "плаваючими" контурами, який доцільно досліджувати з погляду *куматоїда*, тобто без жорсткого прив"язування до просторово-часової локалізації матеріалу (с.178-179).

Мистецтво дослідницького стилю Т.Попової виявилося і в тому, що великий біобібліографічний масив історіографічної інформації, який стосується ряду провідних істориків Одеського університету, зокрема, О.Маркевича, П.Біціллі, Є.Щепкіна, В.Кусмана та ін. органічно вплітається в загальну схему історіографічного процесу на тлі історії історичної науки та історії самого університету. Особливий інтерес викликають ті постаті, які безпосередньо пов"язані з українським історіографічним процесом, зокрема Олексій Маркевич, якого М.Грушевський називав "українцем родом" і "українофілом поглядами". Інтерес до історіографії пробудив у нього професор І.Лашнюков, автор однієї з перших історіографічних праць в Україні, від якого він перейняв історіографічний метод дослідження і застосував його в працях з історії Росії та України ХУ-ХУІІ ст. Т.Попова фактично першою найповніше дослідила одеський період життя і творчості О.Маркевича, вплив на нього відомого українського правознавця Ф.Леонтовича, автора спецкурсу "Історична критика" О.Брікнера - учня знаменитого Леопольда фон Ранке, славетного слов"янознавця В.Григоровича, показала його співпрацю з Г.Перетятковичем, І.Лінниченком та ін. У лекційних курсах О.Маркевича поряд російською історіографією велике місце відводилось українському компоненту історії ("История Юго-Западной Руси с ХІІІ по ХУ век", "История Юго-Западной Руси в ХУІІ веке (время борьбы с Польшей)", "Историческая география и этнография Южной Руси" та ін.). З посиланням на спогади О.Синявського та ін., авторка відзначила «тонкий сарказм в його лекціях проти абсолютизму і російського централізму», відхід від програми, а також те, що в 1884 р. його було звинувачено в «непочтительных отзывах» про епоху Олександра І., у відщвертому українофільстві. Окремо висвітлено короткочасне перебування О.Маркевича у Львові у 1895 р., його спілкування з М.Грушевським, арешт за спробу перевезти українські книги «преступного политического характера» в Одесу, обшук у квартирі, розслідування «справи», все це й змусило його подати у відставку, але він не опинився на узбіччі наукового життя. Був обраний дійсним членом Імператорського Російського

археологічного товаристві, Катеринославської губернської архівної комісії, брав досить активну участь у роботі Археологічних з"їздів, у діяльності Історико-філологічного товариства при Одеському університеті, Товариства Нестора-літописця при університеті св.Володимира, Науковому товаристві ім. Т.Шевченка, співробітничав з "Киевской стариной", з "Одеським вестником", який підтримував громадівський рух, читав публічні лекції тощо. Велику увагу дослідниця приділила концептуальним поглядам О.Маркевича, перу якого належить близько 400 праць, значна частина яких присвячувалась історії України та українсько-російським взаєминам. Вона проаналізувала ставлення історика до Б.Хмельницького, який, на його думку, стояв за Україну і козацтво, не давав їх у кривди полякам і московитам, але виявив недалекоглядність щодо входження України до складу Російської держави, зупинилася на історіографічній оцінці його спадщини, нагадала слова М.Грушевського про те, що О.Маркевич не мав глибоких українофільських переконань, але сприяв розширенню їх поля. Аргументуючи історіографічну оцінку спадщини визначного історика, Т.Попова прийшла до висновку, що в ній органічно поєдналися вплив романтизму, етнографізму і позитивізму, а сам учений був прихильником ліберально-демократичних ідеалів.

Ряд ключових проблем теорії історичної науки розглядається в книзі в контексті наукової спадщини далеко неординарного історика П.Біціллі, перший період життя і діяльності якого пов"язаний з Одесою, а два наступні – з Сербією і Болгарією. В центі уваги дослідниця поставила працю П.Біціллі "Очерки теории исторической науки"(Прага, 1925 р.), в якій автор доводив, що історія як наука повинна мати власну теорію, яку не слід змішувати з теорією історичного процесу, тобто з соціологією. До завдань теорії історичної науки він розглядав як її "самосвідомість" і відносив до неї здебільшого надбання історіографії, котра виявляє найплодотворніші і життєздатні тенденції її розвитку. Авторка переконливо показує, що П.Біціллі вважав невіддільною від теорії історії її методологію, головні завдання якої вбачив у забезпеченні науковості історії, виявленні "духу епохи", яку найповніше відбиває мова і література, а також дослідження внутрішньої логіки науки та удосконалення методів історичного пізнання.

Не деталізуючи авторську інтерпретацію історіографічного значення праць інших істориків, чиє життя пов"язане з Одеським університетом, зокрема Є.Щепкіна, Е.Крусмана, окремо зазначимо наукову вартість нетрадиційних підходів Т.Попової до біоісторіографії як історіографії в особах. Цей жанр досліджень, який в українській історіографії має давню традицію, в сучасних умовах

набуває дедалі більшої популярності, що зумовлено підвищеним інтересом до історіософії антропологізму та мікроісторії. Персоніфікація історіографічного процесу і надбань і сторичної науки – це не кон'юнктура сьогодення, а об"єктивно необхідний чинник її подальшого розвитку. В книзі запропоновано досить універсальну модель біоісторіографічного дослідження, яка включає 21 позицію, починаючи від базових біографічних відомостей про історика, національного і родинного походження, освіти і наукової підготовки, науково-дослідної, науково-організаційної, педагогічної та громадської діяльності, наукової спеціалізації, світоглядних поглядів і завершуючи наукометричним аналізом його творчості, її оцінкою в контексті розвитку історичної науки в цілому, або окремих розділів, а також визнання заслуг історика перед наукою і суспільством.

Не можна оминути деякі питання понятійно-термінологічного апарату, котрим послуговується Т.Попова. Мені, як представнику старшого покоління істориків, до того ж вихованого на марксистських парадигмах науки, часом дорікають у консерватизмі в ставленні до різного роду термінологічних новацій в науці. Однак, я, як і авторка рецензованої книги, що виступає проти "категоріального жонглірування", не є їх ворогом, але переконаний, що нові поняття і терміни потрібні лише там і тоді, коли появляються принципово нові явища, небачені раніше об"єкти та інструментарій пізнання, або нові методи чи галузі знань. У всіх інших випадках погоня за термінотворенням під виглядом методологічних новацій, як і надмірне вживання чужоземної термінології, не мають сенсу. На жаль, на них у ряді місць спокусилася й Т.Попова, формально підтримавши цей процес. Наприклад, вона схильна погодитись на заміну поняття "спеціальні історичні дисципліни" на термін "субдисципліни", замість "історіографія" послуговуватись термінами" кліографія" або "кліологія" (с.6,8), хоча при цьому однозначно висловлюється за збереження історіографічної традиції. Можна солідаризуватися з дослідницею в тому, що створення українського (вона послуговується поняттям "вітчизняний") історіографічного поля має базуватися на основі своїх, корінних традицій, а значить і термінології, звичайно з урахуванням сучасних дискурсивних практик Заходу. Тільки за такої умови національна історіографія зможе стати конкурентноздатною на світовому ринку ідей та інтелектуальних послуг (с.14).

Відсутність чіткої структури праці, яка за жанром нагадує історіографічні есе, (за словами авторки (с.20) – це з"днання різних за стилем і проблемами розділів), призвело до порушення логічної послідовності викладу матеріалу, невиправданих повторень, неодноразових посилань на одні і ті ж думки, зокрема про роль

Л.Кертмана в запровадженні категорії “історіографічна ситуація”, про сутність інституціоналізації історіографії як наукової і навчальної дисципліни та ін. Але ці зауваги суттєво не впливають на загальну високу оцінку дослідницької праці Т.Попової, яка дає помітний приріст знань про розвиток історичної науки не тільки в Одеському університеті, але й в Україні і світі. Її студії стосовно пріоритетних проблем історії, теорії і методології історіографії мають важливе значення як для подальших рефлексій, так і для практики викладання історіографічних дисциплін в університетах. Книга послужить добрим посібником і для аспірантів, студентів історичних спеціальностей.

Не можу оминути й заключної частини книги, за лейтмотив якої Т.Попова взяла слова видатного німецького фізика Макса Лауе про те, що історія може бути написана з різних точок зору при повному збереженні достовірності. Історія науки теж допускає різні точки зору. Авторка намагалася дотримуватися цього правила і максимально об”єктивно викласти існуючі в науці погляди попередників на ключ ові питання історіографії, співставити їх, не випускаючи при цьому можливості дати їм свою інтерпретацію і поділитися власним розумінням проблем. На мою думку, їй це вдалося, послідовно відстоюючи ідею неухильного прогресу історичних знань в епоху постмодерну, коли в галузі історичної рефлексії формується глобальна інтелектуальна історіографія. Виявом скромності виглядають слова дослідниці про те, що в книзі більше запитань, ніж відповідей, а те, що немало думок залишилось за межами тексту, вселяє надію на появу нових її праць. Тож побажаємо сил і божого благословення для цієї благородної мети.